

XX АСРНИНГ 20-ЙИЛЛАРИ БИРИНЧИ ЯРМИДА ХОРАЗМДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Матёкубов Алишер

Урганч Ранч Технология университети тадқиқотчиси

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ХОРЕЗМЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Матъякубов Алишер

Научный сотрудник Ургенчского технологического
университета

SOME ISSUES OF SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN KHOREZM IN THE FIRST HALF OF THE 20S OF THE 20TH CENTURY

Matyakubov Alisher

Researcher, Urgench Ranch Technological University

Аннотация. Ушбу мақолада XX асрнинг 20-30 йилларида Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланиш жараёнлари таҳлил қилинган. Хусусан, XX асрнинг 20-йиллар биринчи ярмида совет ҳукуматининг сиёсий компанияси билан боғлиқ равишда Хоразм воҳасида юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар тўғрисида муҳолазалар келтирилган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, миллий-худудий чегараланиш, Хоразм воҳаси, XXСР.

Аннотация. В данной статье анализируются национально-территориальные демаркационные процессы, осуществлявшиеся в Центральной Азии в 20-30-е годы XX века. В частности, в первой половине 20-х годов XX века имеются комментарии к общественно-политическим изменениям, происходившим в Хорезмском оазисе в связи с политической компанией советской власти.

Ключевые слова: Средняя Азия, национально-территориальное разграничение, Хорезмский оазис, СССР.

Annotation. This article analyzes the national-territorial demarcation processes carried out in Central Asia in the 20s-30s of the 20th century. In particular, in the first half of the 20s of the 20th century, there are comments on the socio-political changes that took place in the Khorezm oasis in connection with the political company of the Soviet government.

Key words: Central Asia, national-territorial demarcation, Khorezm oasis, USSR.

КИРИШ. Совет ҳукумати Ўрта Осиёда тўла ҳукмронликни ўрнатиш, ўлкадаги табиий бойликларга эгалик қилиш, минтақани миллий - худудий жиҳатдан бўлиб ташлаш орқали ҳукмронлик қилиш мақсадида 1920 йилдан кейин миллий чегараланиш масаласини кун тартибига қўя бошлади. 1920 йилда Туркистон

АССР ташкил этилиб, Хоразм ва Бухоронинг республика сифатида 1920-1924 йилларда мавжуд бўлиб туриши ҳам Совет ҳукуматининг вақтинчалик мурося йўлини танлаганидан бошқа нарсас эмас эди. Бу борада 1922 йил кузида Совет ҳукумати раҳбари В.И.Ленин совет республикалари асосида СССРни ташкил қилиш

принциплари тўғрисида тўхталар экан, “қўшилишдан олдин ажратиш керак”, деб масалани аниқ қўйган эди [1].

Худудий чегараланиш масаласига оид 2 хил: миллий-сиёсий (этносиёсий) ва иқтисодий тамойиллар мавжуд бўлган. Худудларни бўлишда Совет ҳукумати чегараланишни ўтказишда асос сифатида миллий-сиёсий омил олади. Бироқ шундай бўлса-да, айрим ҳолатларда иқтисодий тамойиллар ҳам бош мезон вазифасини ўтади [2].

Совет ҳукуматининг саъй ҳаракатлари таъсирида Хоразм Халқ Совет Республикасининг мустақиллиги 1923 йилнинг охирига келиб, анча заифлашган эди. Чунки, 1923 йилнинг 30 апрелида Москвада имзоланган “Амударё флотилиясини бошқариш тартиби ҳақида”ги шартноманинг 1-моддасига мувофиқ Амударё сув транспортини бошқариш, унинг барча маъмурий-техник воситалари билан РСФСРнинг Темир йўллар халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилди [3]. Бу эса республиканинг иқтисодий мустақиллигини чеклаш, республиканинг РСФСРга қарамлигининг ошишига сабаб бўлганди. Бундан ташқари мантақадаги 3 та республиканинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви ва Ўрта Осиё иқтисодий кенгашининг тузилиши, Хоразм ва Бухоро коммунистик партияларининг РКП(б) таркибига кириши ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг ташкил этилиши, пул муомаласининг бирхиллашуви натижасида бу давлатларга сиёсий, иқтисодий, молиявий жиҳатдан ҳукмронлик қилиш ваколати бутунлай Москванинг ихтиёрига ўтди.

РКП(б) МКнинг Ташкилий бюроси ўзининг 1924 йил 31 январдаги мажлисида бошқа масалалар билан бир қаторда Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларининг миллий-худудий чегараланиши тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиққан ва Я.Э.Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул ходимлари билан биргаликда бу ғояни амалда қандай руёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан муҳокама қилиб кўришни топширди [4]. Жойларда советлар томонидан чегараланишни тезроқ ўтказиш ва шу орқали ўлкада бошқарувни тўла қўлга олишга уриниш шу тариқа янада кучайди.

Режалаштирилган давлат-худудий бўлиниши тўғрисидаги хабар Ўрта Осиё жамиятининг турли қатламлари орасида кескин

норозиликларни юзага келтирди. Миллий зиёлилар вакиллари, рухонийлар, таниқли жамоат арбоблари, оддий деҳқонлар, хунарамандлар ҳам Бухоро ва Хоразмдаги давлатчилик белгиларини бузилишини, битта умумий худудда минг йиллар давомида яшаб келаётган миллатлар ва элатларнинг сунъий равишда бўлинишини қатъий равишда қораладилар.

Хоразм Компартиясининг раҳбариятида миллий чегараланишга турлича муносабат пайдо бўлган эди. 1924 йил 3 мартдаёқ партия МК Ижроия бюроси мажлисида ахборот тартибида Россия Компартияси Марказий Қўмитаси (РКП(б) МК) Ўрта Осиё бюросининг аъзоси И.Межлаукнинг миллий-худудий чегараланиш тўғрисидаги маърузаси тингланди. Бироқ мажлис маърузани маълумот учун қабул қилиш тўғрисидаги кўрсатма билан чекланди. 1924 йилнинг май ойида Хивада Хоразм Компартиясининг йиғилиши бўлиб, унда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг вакили А.Рахимбоев иштирок этади ва Хоразм халқ совет Республикаси худудида чегараланиш ўтказиш масаласида маруза қилади. Маърузада Хоразм Республикаси миллий белги бўйича чегараланиши ва тегишли туманлар Ўрта Осиёнинг янги ташкил этилаётган республикаларига кириши таъкидлаб ўтилди [5].

Шундай қилиб, Ўрта Осиё республикаларини миллий-худудий чегараланишини амалга ошириш учун тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Бу ишлар асосан қуйидаги иккита йўналишда олиб борилди:

а) сиёсий, оммавий-тушунтириш ва ташвиқот ишларини кучайтириш;

б) муҳим ташкилий ва хўжалик тадбирларини (янги ташкил этиладиган республикалар ва областларнинг чегараларини белгилаш, иқтисодий чегаралаш ва бошқалар) амалга ошириш [6].

1924 йил 12 июнда РКП(б) МК Сиёсий бюроси “Ўрта Осиё республикаларининг миллий-давлат чегараланиши тўғрисида” махсус қарор қабул қилди [7]. РКП(б) МК Сиёсий бюросининг ушбу қарори Туркистон, Бухоро ва Хоразм Компартияларининг йиғилишларида муҳокама этилди. Советлар томонидан мазкур муҳокамаларда билдирилган фикрлар бузиб

талқин қилиниб, гўёки Ўрта Осиё партия ташкилотлари ва барча меҳнаткашлар чегараланиш масаласини батамом қўллаб-қувватлади, деб баҳо берилди. Аммо, Коммунистик партия томонидан олиб борилган ташвиқотлар кутган натижани бермади, маҳаллий аҳоли вакиллари чегараланиш масаласига қарши чиқишди. Шунингдек, минтақадаги 3 та республика партия раҳбарияти ҳам мазкур масалада яқдил фикрда бўлишмади.

Хоразм Коммунистик партияси Марказий Комитетининг масъул котиби Каландар Одинаев, Марказий Комитет аъзоси Маткарим Абдусаломов ва Хоразм Республикасининг бошқа раҳбар ходимлари миллий давлат чегараланишига қарши чиқадилар. Улар Республикасининг ўзига хос табиий, географик, миллий ва маданий хусусиятларини ҳисобга олиб, уни Федератив республика сифатида умумиттифок таркибига қўшилишини таклиф этишди. Улар ушбу масала юзасидан Иттифок миқёсидаги юқори ташкилотларга бир неча марта таклифлар билан мурожаат қилдилар. 1924 йил 8 майда Хоразм Коммунистик партияси Марказий Комитети масъул котиби Каландар Одинаев Хоразм Совет Социалистик Республикасида миллий давлат чегараланишини ўтказмаслик тўғрисида Иттифок маркази номига хат йўллади. Мактубда олис Хоразм республикаси иқтисодий жиҳатдан мустақилдир ва шу сабабли ўзбек, туркман, қорақалпоқ қисмлари бўлган ҳолда уларни тегишли миллий республикаларга бирлаштириш мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисобланди ва ҳатто Туркистоннинг Амударё вилоятини Хоразмга қўшиб бериш тўғрисидаги масала ҳам ўртага ташланди. Хоразмнинг маҳаллий шароитини марказдагиларга нисбатан яхшироқ билган ва тушунган ушбу ватанпарвар кишилар ишончли далиллар асосида, Хоразм Республикасида миллий давлат чегараланишига қарши ўз эътирозларини исботлашга ҳаракат қилишди [8].

Чегараланишни ташкил этиш бўйича тузилган комиссия томонидан тайёрланган лойиҳа Ўрта Осиёдаги янги совет тузумига асосланган давлатларнинг чегараларини белгилашга асос бўлиб хизмат қилди. Лекин бу комиссия қисқа муддат ичида барча чегараланишга доир масалаларни ҳал қила олмаслигини инобатга олиб, комиссия

томонидан қабул қилинган ҳужжатларда бундан буён ташкил этиладиган республикалар давлат сифатида расмийлаштирилганидан кейингина чегараларни аниқлаш лозимлиги кўрсатиб ўтилди. Бундан кўриниб турибдики, советлар томонидан ўтказилган миллий чегараланиш узокни кўзлаб амалга оширилган тадбир бўлмасдан, маҳаллий халқ оммасининг хоҳиш ва истакларига зид бўлган эди.

1924 йил 2 июнда РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг раиси Я.Э.Рудзутак номига телеграмма юборилиб, унда Хоразм Коммунистик партияси масъул котиби Ў.Одинаев Федератив республика сифатида қолдирилишини илтимос қилади. Ушбу телеграмма ХССРга ёрдам бериш учун РСФСРдан юборилган махсус комиссия раҳбари Г.И.Бродо, М.Абдусаломов, ЭКОСО раиси Ўрозов Ирманов, ГПУ раиси Карим Болтаев ва Ёкубовлар томонидан имзоланган эди [9].

Хоразм иштирокиюн фиркаси аъзолари миллий-худудий чегараланиш тўғрисидаги Каландар Адинаев ва Маткарим Абдусаломовларнинг фикрларини қўллаб, 1924 йил 9 июлда бўлиб ўтган Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитаси Ижроия бюросининг мажлисида ҳам РКП(б) МҚга хат йўллашган [10]. Аммо, Хоразм Халқ Республикасининг туркманлар худудларини аввалги ҳолатида қолдириш бўйича қарор Совет ҳукуматини қониқтирмайди ва улар хоразмлик «фаоллар» билан яна қайтадан ишлаб, 1924 йил 26 июлда Хоразм КП МҚ ўзининг аввалги «нотўғри қарори»ни бекор қилади ва РКП(б) Марказий Кўмитасига қарорнинг 3-бандини қайта кўриб чиқишни сўраб, мактуб юборади. Бу мактуб тезда “ижобий” ҳал қилиниб, ХХСР тугатилади. Бу даврда Хоразм худуди 4 та уезд – Хива, Гурлан, Янги Урганч, Хонқага бўлинган эди.

1924 йил 5 августда РКП (б) МКҚ Ўрта Осиё бюроси Хоразм иштирокиюн фиркаси Марказий кўмитасининг янги таклифини қўллаб, ХССРни ҳам Ўрта Осиёда ўтказиладиган миллий худудий чегараланишга қўшишни маъқуллади.

Миллий чегаралашга оид вазифаларни амалга ошириш учун РКП(б) Марказий Кўмитаси Ўрта Осиё бюроси қошида миллий чегаралаш бўйича комиссия тузилиб, комиссия асосан чегараларни белгилаш ҳамда Ўрта Осиё

республикалари ва автоном областларининг давлат мулкларини аниқлаш ишларини олиб борди [11].

1924 йил 27 октябрда Бутуниттифок Марказий Ижроия Кўмитасининг иккинчи чақириқ 2-сессиясида Ўрта Осиёда миллий республикалар тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди [12]. Шундай қилиб, 1924 йил сентябрь–октябрь ойларида минтақада ўтказилган миллий-худудий чегараланиш қонуний кучга кирди.

1924 йилнинг 29 октябрь куни советларнинг V курултойи иш бошлади. Курултойда ХХСРни тугатиш ва мазкур худудда яшаётган ўзбек, туркман, қозоқ ва қорақалпоқларни шу миллатлар номи билан аталадиган миллий республикаларга ва мухтор вилоятга қўшилиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Полвонниёз хожи Юсупов ўз эсдаликларида шундай баён қилади: “Махфий қолмасинким, ушбу миллат айиришлари Маскавда ҳал бўлғон экан. Мунда, V курултойда ҳеч бир сўз бўлмасдин, фақат Маскавдин берилган топшириқни тасдиқ қилиб, курултойни тарқатиб юбордилар” [13].

ХУЛОСА. Шу билан советлар Ўрта Осиёда аввалдан мавжуд миллий аҳолини турли республикаларга бўлиб ташлади. 1924 йилда ўтказилган маъмурий-худудий чегараланишдан кўзланган бош мақсад – ўзбек давлатчилигига болта уриш эди. Бу каби чегараланиш Москвадан туриб ҳал этилди ва маҳаллий халқнинг истакларига мутлақо зид эди. “Амударё флотилиясини бошқариш тартиби ҳақида”ги шартноманинг имзоланиши, Ўрта Осиёдаги республикаларнинг советлар томонидан иктисодий жиҳатдан бирлаштирилиши орқали Ўрта Осиё иктисодий кенгашининг тузилиши, ёш республикалардаги пул муомаласига доир масалалар каби омилларнинг “сунъий” тарзда вужудга келтирилиши Ўрта Осиёдаги мавжуд республикаларининг суверенитети ва иктисодий мустақиллигини заифлаштириб, миллий давлат чегараланишини ўтказишга замин хозирланган деб баҳо бериш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Хайдаров М. Ўзбекистонда совет давлати бошқаруви тизими: шаклланиши, босқичлари ва моҳияти (1917-1941 йиллар). – Т.: Abu matbuot-konsalt, 2012. – Б. 110.
2. Ходоров И. Национальное размежевание Средней Азии. // Новый Восток. - 1925.
3. Соглашение между РСФСР, БНСР и ХНСР об Аму-дарьинской Флотилии //История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 77-79.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида // Тузувчилар: М.Жураев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ.,/. — Т.: «Шарк», 2000. – Б. 282.
5. ЎзМА. 14-фонд, 1-руйхат, 1229-йиғма жилд, 20-варақ.
6. Турсунов Х.Т. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1958. – Б. 121–122.
7. Постановления II сессии Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета XI созыва. — Москва: Издание ВЦИК, 1924. — С. 206.
8. Машарипов О., Абдуллаев У. Хоразмнома. Т.: Фан ва технологиялар нашриёт матбаа уйи, 2022. – Б. 607-608.
9. Хоразм тарихи.2-жилд. Масъул муҳаррир М.Матниёзов. – Урганч, 1997. –Б. 55.
10. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. Тошкент, 2007. – Б. 339-340.
11. Норматов О.М. Ўрта Осиёда ўтказилган районлаштириш сиёсатининг ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири. Т.: Tigon-iqbol, 2022. – Б. 35.
12. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. Отд. 1. - Москва, 1924-1937. –С. 253-256.
13. Yusupov P.X. Yosh xivaliklar tarixi. – Urganch: «Xorazm», 1999. – Б. 468